

Barbara Jelonek
(Uniwersytet Wrocławski)

OGASAWARA—RYŪ 2016 – HISTORYCZNA WIZYTA PRZEDSTAWICIELA RODU OGASAWARA W POLSCE

ABSTRACT

OGASAWARA—RYŪ 2016: HISTORICAL VISIT OF AN OGASAWARA FAMILY MEMBER TO POLAND

This article briefly summarizes the events associated with the first visit of the Ogasawara family to Poland and Austria in 2016.

KEYWORDS: Ogasawara, Reiho, label, Wrocław, PBPO

SŁOWA KLUCZOWE: Ogasawara, reiho, etykieta, Wrocław, PBPO

*W kamieniu, krzewie i potoku
W źdźbłach trawy, w płatku białej lilii
Mieszkają duchy naszych przodków
Patrzące na nas w każdej chwili
Kształt, barwa, zapach, śpiew gałązki
Przypominają obowiązki
Wobec tych, co przed nami żyli.
W sposobie ułożenia szaty
W ukłonie według starych reguł,
W tym, jak przyrządza się herbatę
Jak się szanuje każdy szczegół
Wyraża się nasz dług wdzięczności
Dla stwarzającej nas przeszłości
Od której uciekamy w biegu...*

*Wreszcie wyborem umierania,
Gdy honorowe ostrze w dłoniach
Śmierć czyni przedłużeniem trwania
(Bo życie przecież – to agonia)
– Stwarzamy wodę, kwiat i kamień
W których na zawsze zamieszkamy
Wśród tych, co będą żyli po nas¹.*

Jacek Kaczmarski,
Japońska rycina, 1989

Sylwetki gości wydarzenia

XXXII głowa Rodu Ogasawara, czyli dr Kiyomoto Ogasawara, w dniach 16–26 czerwca 2016² roku na zaproszenie Fundacji UMEMI³ i współpracujących z nią organizacji złożył pierwszą w historii wizytę przedstawiciela

-
- 1 J. Kaczmarski, *Japońska rycina*, <http://www.kaczmarski.art.pl/tworczosc/wiersze/japonska-rycina/> [dostęp: 28 października 2016].
 - 2 Harmonogram wydarzeń w Polsce: 20.06 Kraków, 21–22.06 Wrocław i 23–25.06 Warszawa. Partnerami wydarzenia byli m.in. EU–Japan Fest Japan Committee, Ambasada Japonii, Toyota, Uniwersytet Warszawski, Japonistyczne Koło Naukowe Maru, Uniwersytet Wrocławski, Pracownia Badań Praw Orientalnych, Muzeum Sztuki i Technik Japońskiej Manggħa, Japonistyczne Koło Naukowe Maru, Służewski Dom Kultury, Fundacja Przyjaźni Polsko-Japońskiej NAMI, Matsumi – szkoła języka japońskiego, 喜びの公園 Yorokobi no kōen, Stowarzyszenie Drog Herbaty Urasenke, Gmina Lesznowola, Klub Kyudo Tametomo, Polskie Stowarzyszenie Kyudo, Ryokurankai Polska Grupa Nō, SENSU. Wszelkie pozostałe informacje można znaleźć na oficjalnej stronie wydarzenia: Ogasawara–ryū 2016, <http://umemi.pl/aktualnosc/ogasawara-2016> [dostęp: 28 października 2016].
 - 3 Inicjatorem powstania Fundacji Umemi był Witold Rychłowski. Jednym z najważniejszych projektów Fundacji Umemi jest stworzenie w stolicy Polski ośrodka japońskiego, który miałby być miejscem rozwoju kultury, sztuki oraz tradycyjnych japońskich sportów. W centrum tym założyciele pragną stworzyć przestrzeń dla pasjonatów kultury japońskiej, by mogli rozwijać w nim swoje pasje, a także zaprosić wszystkich do zapoznania się z dziedzictwem Japonii. Było by też to miejsce, w którym można by przeprowadzać treningi, warsztaty oraz konferencje poświęcone Krajowi Kwitnącej Wiśni. Na stronie internetowej Fundacji, przeczytamy, że działa ona w kilku obszarach, ponieważ jej głównymi celami jest m.in. wspieranie wymiany kulturalnej między Polską i Japonią, a także upowszechnianie Kyudo oraz innych tradycyjnych sportów japońskich. Zob. więcej o Fundacji Umemi na stronie internetowej: *Umemi – O Fundacji*, <http://umemi.pl/o-nas> [dostęp: 28 października 2016].

Ogasawara-ryū w Polsce oraz Austrii. Członkami Rodu Ogasawara, którzy odwiedzili podczas tego wydarzenia Polskę był wspomniany wcześniej dr Kiyomoto Ogasawara, a ponadto Pan Akiyoshi Kawamura oraz Panie Junko Ogasawara i Kimiko Fukada⁴.

K. Ogasawara urodził się w japońskiej stolicy Tokio w 1980 roku, a obecnie jest XXXII zwiernikiem szkoły Ogasawara-ryū, która zajmuje się etykietą, łucznictwem i łucznictwem konnym. Jest absolwentem Osaka University School of Engineering Science oraz Tsukuba University, gdzie uzyskał stopień doktora neurobiologii. W Japonii naucza Kyū-hō, pracuje dla firmy farmaceutycznej, jest managerem grupy tradycyjnego łucznictwa konnego w Japan Women's College of Physical Education, a od 2008 roku prowadzi organizację non-profit, czyli Szkołę Ogasawara-ryū⁵. Kolejnym gościem była Pani Junko Ogasawara, żona Kiyotady Ogasawara, który z kolei jest XXXI Wielkim Mistrzem Szkoły Etykiety, Łucznictwa i Łucznictwa Konnego Ogasawara-ryū. Junko Ogasawara jest absolwentką Keio University i na co dzień uczy etykiety Ogasawara-ryū w całej Japonii⁶. Wśród japońskich przedstawicieli pojawiła się też Pani K. Fukada⁷ oraz Pan A. Kawamura⁸.

-
- 4 Oficjalna strona internetowa rodu Ogasawara znajduje się pod adresem www.ogasawara-ryu.gr.jp. Znajdziemy na niej wszelkie informacje dotyczące historii rodu, rozwoju Ogasawara-ryū, książek autorstwa dr Kiyomoto Ogasawara, a także wszelkich informacji o aktualnych wydarzeniach (<http://www.ogasawara-ryu.gr.jp/english/about.html> [dostęp: 28 października 2016]).
 - 5 Oficjalna strona wydarzenia, http://umemi.pl/?page_id=517 [dostęp: 28 października 2016]. Warto zaznaczyć na wstępie, że jest on jednym z współautorów wielu publikacji m.in. *About the Ogasawara-ryū, Ogasawara-ryū Etiquette for Washoku, the Cuisine of Japan – The Etiquette of the Samurai Ogasawara-ryū Arts, DVD Ogasawara-ryū Reibō, Conduct of the Samurai, How to Build a Tireless Body: Practical, Efficient and Beautiful Japanese Physical Etiquette*, oraz *Graceful Manners for Sophisticated Adults – The Ogasawara Way* (<http://umemi.pl/> [dostęp: 28 października 2016]).
 - 6 *Ibidem*. Junko Ogasawara ponadto wydaje książki m.in. *Ogasawara-ryū Etiquette for Children* and *Ogasawara-ryū Etiquette for Washoku, the Cuisine of Japan – The Etiquette of the Samurai* (<http://umemi.pl/> [dostęp: 28 października 2016]).
 - 7 K. Fukada posiada stopień Kyōshi 6 dan nadany przez All Nippon Kyūdō Federation oraz trzeci stopień Sōikyū, a także jest instruktorką pomocniczą w zajęciach reihō, wiceprzewodniczącą Nara Prefecture Kyūdō Federation, instruktorką w Nara University Kyūdō Club dla dorosłych jak i dla uczniów gimnazjów i liceów, jest także wiceprzewodniczącą w Nara City Kyūdō Association, a w 2014 roku brała również udział w pokazie *Ōmatoshiki* w Finlandii (<http://umemi.pl/> [dostęp: 28 października 2016]).
 - 8 A. Kawamura posiada stopień Kyōshi 7 dan nadany przez All Nippon Kyūdō Federation, z kolei na co dzień jest on członkiem komitetu organizującego coroczny

Warto podkreślić, że ród ten opiekuje się zbiorem spisanych zasad i licznych przekazów ustnych dotyczących kluczowych elementów tworzących kulturę od ponad 850 lat. Dzięki tej wieloletniej praktyce powstał spójny system, znany dziś jako Ogasawara-ryū, który obejmuje zasady Reiho (etykiety), czyli dobrych wzorców zachowań i gestów, które mają zastosowanie w życiu codziennym, w polityce i biznesie, a jej najlepsze odzwierciedlenie można zobaczyć w *chado*, *kyūdō* czy też *yabusame*. Znajomość logicznych zasad etykiety ułatwia dostosowanie swojego zachowania do rangi rozmówcy w każdej sytuacji i w każdych czasach.

Japońscy goście zaprezentowali zasady wywodzące się z różnych tradycji tworzących kulturę Japonii np. elementy tradycyjnego japońskiego łucznicstwa (*kyūdō*), etykiety w budo, elementów sztuki przygotowywania oraz wręczania prezentów, które w ramach wykładów, prezentacji, dyskusji, pokazów i warsztatów z udziałem publiczności odbyły się w Warszawie, Krakowie, we Wrocławiu oraz w Wiedniu. Warto zaznaczyć, że wstęp na wszystkie wydarzenia był dla wszystkich potencjalnych uczestników bezpłatny.

Przebieg wydarzeń i organizacja

Zgodnie z bardzo skumulowanym w czasie harmonogramem wydarzeń rodzina Ogasawara przyjechała najpierw do Wienerbergu w Wiedniu w dniach 16–19 czerwca, gdzie odbyło się wydarzenie *Ogasawara in Vienna Workshop*⁹. Następnie przedstawiciele Rodu udali się 20 czerwca do Krakowa do Muzeum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha” mieszczącym się przy ul. Marii Konopnickiej 26, gdzie w godz. 17:00–20:00 zgodnie z planem nastąpiła prelekcja dotycząca wprowadzenia do Reiho, analizy wpływu zasad etykiety na kulturę Japonii, a ponadto interaktywne spotkanie z publicznością, prezentacja tradycyjnego łucznicstwa japońskiego (Kyūdō) w stylu Ogasawara-ryū, przygotowanie i wręczanie upominków, a także kitsuke, czyli sztuki zakładania i noszenia tradycyjnych strojów japońskich, kimon i jukat w wykonaniu grupy Yorokobi no kōen.

majowy turniej ANKF, Dyrektorem Zarządzającym Kyoto Prefecture Kyūdō Federation oraz uczy kyūdō studentów uczęszczających do Kyoto Institute of Technology (<http://umemi.pl/> [dostęp: 28 października 2016]).

⁹ *Ogasawara-ryu in Vienna, Austria, June 16th – June 19th, 2016*, <http://umemi.pl/wp-content/uploads/2016/04/Ogasawara-in-Vienna-Workshop-Schedule.pdf>.

W dniach 21–22 czerwca rodzina gościła na wydarzeniach we Wrocławiu – najpierw w Imparciu, przy ul. Mazowieckiej 17, a następnie drugiego dnia na Uniwersytecie Wrocławskim oraz w Ogrodzie Japońskim. 21 czerwca w sali kameralnej w Teatrze Piosenki w Imparciu w godz. 16:30–18:00 odbyły się warsztaty, na które należało się zapisać za pomocą strony internetowej Fundacji UMEMI, na których nastąpiła prezentacja Reiho, historii Ogasawara-ryū oraz elementów praktycznych i zastosowania etykiety. Po tych intensywnych warsztatach odbyło się spotkanie przy współpracy Fundacji UMEMI z Fundacją Przyjaźni Polsko-Japońskiej NAMI, czyli taniec Jiyutama – „Japoński taniec z polską muzyką”. Następnego dnia odbył się trzygodzinny wykład i warsztat na Uniwersytecie Wrocławskim, który rozpoczął się o godz. 12:00. To wydarzenie było współorganizowane przez Pracownię Badań Praw Orientalnych, które koordynowała jedyna w PBPO przedstawicielka Japonii, czyli mgr Barbara Jelonek. Spotkanie dotyczyło sposobu zastosowania Reiho w biznesie. Od godziny 17:00 w Ogrodzie Japońskim, przy ul. Adama Mickiewicza 1, odbyła się prezentacja plenerowa Reiho Ogasawara-ryū oraz pokaz Kyūdō. Tu warto podkreślić, że spotkania, które odbyły się we Wrocławiu stanowią część Japońskiego Programu w ramach Europejskiej Stolicy Kultury Wrocław 2016. Wszystkie wydarzenia były prowadzone w języku japońskim i tłumaczone na język polski.

Reiho w zastosowaniach biznesowych na Uniwersytecie Wrocławskim¹⁰

Podczas trzygodzinnego wykładu oraz warsztatów, które odbyły się na Uniwersytecie Wrocławskim dr Kiyomoto Ogasawara wskazał na kilka

¹⁰ Wszystkie informacje w tym fragmencie artykułu zostały zaczerpnięte z prelekcji wygłoszonej na wykładzie i warsztatach mających miejsce dnia 22 czerwca 2015 roku na WPAIE UW. Zob. Strona internetowa Uniwersytetu Wrocławskiego poświęcona temu wydarzeniu: <http://uni.wroc.pl/wiadomo%C5%9Bci/reiho/reiho-w-biznesie-%E2%80%93-wyk%C5%82ad-i-warsztat> [dostęp: 28 października 2016] oraz strona internetowa Pracowni Badań Praw Orientalnych, która była współorganizatorem wydarzenia wraz z informacjami dotyczącymi prelekcji pt. *Reiho w zastosowaniach biznesowych – wykład i warsztat* poprowadzonej przez dr Kiyomoto Ogasawara na Wydziale Prawa Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego dostępna pod adresem <http://prawaorientu.prawo.uni.wroc.pl/reiho-w-zastosowaniach-biznesowych-wyklad-i-warsztat/> [dostęp: 28 października 2016].

podobieństw pomiędzy Japonią a Polską – przykładowo wyszczególnił, że w każdym z tych krajów można naocznie rozróżnić cztery pory roku – akurat teraz można porównać japońską sakurę i polskie kwitnące majowe wiśnie. Jednakże wskazał też na pewną różnicę – gdy Europejczyk patrzy na mapę świata to widzi, że w jej centrum znajduje się Europa, zaś japońskie mapy mają inne ułożenie kontynentów i tam w centrum znajduje się Japonia. Co istotne, nie wynika to z indywidualności czy też egoizmu obywateli mieszkających na tych geograficznych terenach, a z użyteczności tychże map.

Gość już na wstępie starał się wytłumaczyć pewne rozbieżności mentalne pomiędzy Japończykami a Obywatelami Świata. Powiedział, że Japonia nigdy nie miała surowców naturalnych ani też dostępnych powszechnie innych złóż, a brak ten przyczynił się do opracowania przez Japończyków optymalnego wykorzystania dostępnych na ich terenie surowców np. drewna. Z kolei wykorzystywano całościowo inne dostępne surowce takie jak np. zwierzęta – gdy zabijano je, w celu pożywienia się ich mięsem, to jednocześnie wykorzystywano także ich skóry, kości, rogi, futra w przeróżny sposób. Tu prelegent wspominał też o tym, że Polska z pewnością sprzeciwia się polowaniu na wieloryby – ale dodał też, że ma nieodparte wrażenie, iż świat zachodni nieco inaczej wyobraża sobie sposób przetwarzania wielorybów oraz podkreślił, że także inne kraje inaczej ujmują te działania Japończyków, ponieważ rozpatrują je z punktu widzenia świata zachodniego i jego kręgu kulturowego. Na świecie panuje przekonanie, że wieloryby zabija się w wyłącznie celu uzyskania oleju – czyli m.in. do celów spożywczych i leczniczych – a w Japonii wykorzystuje się w celach przetwórczych całe zwierzę tj. wszystkie części wieloryba np. jego skórę, kości i wszystkie inne elementy tego zwierzęcia są przetwarzane, gdyż wynika to z użyteczności. Jest to oczywiście tylko jeden z przykładów działań w których różnica kulturowa daje zupełnie inny punkt widzenia na dane zjawisko, jednakże prelegent nieco zachowawczo dodał, że obecnie prowadzone są działania na rzecz ograniczenia połowów w Japonii.

Inną płaszczyzną na której uwidaczniają się istotne różnice jest religia. W Polsce przez lata przewijały się kulty zarówno związane z judaizmem lub z protestantyzmem oscylujące wokół nurtu związanego z wiarą chrześcijańską, w Japonii sytuacja jest podobna – w historii przewijał się shintoizm (japońska miejscowa religia z elementami buddyjskimi zaimportowanymi do Japonii). Następnym zagadnieniem poruszonym przez doktora Ogasawarę

były elementy kultury japońskiej, które przetrwały w życiu codziennym – jednakże mówca zaznaczył, że japońska kultura dotknięta jest naleciałościami dziedzictw kulturowych takich państw jak Rosja, Chiny czy pochodzących z obszaru Azji Południowej, których nowe trendy i elementy były w pewien sposób adoptowane do japońskich warunków w różnych etapach. W obrębie kultury japońskiej rozróżniamy poszczególne sfery, które różnicujemy jako osobne zjawiska. Wszystkie te dziedziny mają pewne punkty wspólne, które przetrwały dzięki temu, że Japonia nigdy nie była okupowana lub nie podlegała silnym wpływom militarnym na przestrzeni swoich dziejów – przykładowo Japonia słynna jest z regionalnych świąt i festiwali pochodzących z różnych krajów. Kiyomoto Ogasawara zaznaczył, że do pierwszej połowy XIX wieku Japonia była społeczeństwem klasowym i że pewne elementy czy też dziedziny życia trzeba odnosić do klasowości społecznej. W XVII wieku miała miejsce pierwsza rewolucja społeczna kiedy to warstwa wojowników przejęła władzę i pozbawiła ona dostępu do *no* – teatru. Na wzór teatru ludzie, którzy nie należeli do klasy wojowniczej stworzyli teatr *kabuki*, z którego z czasem wyodrębnił się taniec japoński *budo*. W Japonii dominującą klasą byli artyści do 1187 roku, gdyż potem środek ciężkości przesunął się w stronę klasy wojowników.

Ważną datą był jednak rok 1335, kiedy to opublikowano księgi, które zawierały wszystkie wskazówki *reiho*. Od lat 70 XII wieku aż do połowy XIX wieku rodzina Ogasawara była wyłącznie nauczycielami ówczesnych szogunów. Od tego zaszły społeczne i kulturalne zmiany w Japonii powodujące, że połowa dorobku kultury japońskiej została zniweczona i zanikła. Przedstawiciele Rodu Ogasawara, którzy zajmowali się dotąd szkoleniem szogunów stali się bezrobotni i stracili źródło utrzymania. Był to punkt przełomowy w historii Rodu, ponieważ w obliczu bezrobocia, wielkie rodzinne rody, które zajmowały się konkretnymi działaniami kultury i utrzymywały się z tego, że szkoliły tylko grupę określonych ludzi, zdecydowały się na poszukiwanie innych źródeł utrzymania, aczkolwiek z zachowaniem tradycji i wiedzy jakie przez wiele lat zebrały. Taka decyzja polegała na utrzymaniu czystości formy, tak by jej nie zanieczyszczając elementami komercyjnymi, czyli wpływem rynkowych potrzeb i tak, aby nie powstała konieczność zdefiniowania na nowo wykorzystywania technik, co stanowiło główną obawę osób podejmujących decyzję o kontynuacji tradycji i jej nauczaniu w dalszej perspektywie czasowej.

Rodzina Ogasawara zajmuje się etykietą dotyczącą różnych aspektów życia codziennego (prowadzone szkolenia dotyczą wielkich wydarzeń

w życiu Japończyków, czyli przykładowo osiągnięcie pełnoletniości lub zaślubin). Kolejną dziedziną jaką zajmuje się Ród jest łucznictwo piesze, z kolei trzecią jest łucznictwo konne, które jest dopełnieniem zagadnień wielopokoleniowej działalności. Do 1960 roku stosowano zasadę zaproszenia do dołączenia do szkoły Ogasawara–ryū, która polegała na tym, że aby móc rozpocząć naukę w szkole konieczne było wprowadzenie przez co najmniej trzy osoby (gwaranty). Obecnie każdy chętny może uczestniczyć w prowadzonych przez rodzinę zajęciach.

Wiele osób zastanawia się na tym, czy przekazywanie czystej formy tradycji ma sens, ponieważ może wydawać się, że taka nauka nie ma zastosowania do życia codziennego, gdyż nauczane są zasady, które od lat pozostają niezmienione. Jednak chociażby prosty przykład dotyczący odpowiedniego zachowania w czynnościach życia codziennego, a mianowicie nauki zachowania odpowiedniej sylwetki, czyli takiej by linia pionowa ciała nie została zakłócona, wskazuje nam na to, że ta ćwiczona od pokoleń zasada raczej nie mogłaby ewoluować, ponieważ wciąż wskazane jest utrzymanie pionowej sylwetki ciała w pozycji stojącej i wyprostowanej. Od lat o minimalizm, użyteczność i estetykę tych prostych czynności zabiega cała rodzina Ogasawara, zaznaczając, że właśnie z minimalizmu wydobywa się piękno. Uproszczenie, czyli minimum tego, co robimy np. by usiąść (tym minimum w tym przypadku jest zgięcie nóg w kolanach) tworzy krótką, acz esencjonalną definicję, która nie przewiduje dodatkowych ruchów tj. uginanie się podczas siadania. Ważne jest też zsynchronizowanie oddechu z ruchem – pochylanie się powolne, jak wydech, a wstawanie szybkie jak wdech: zasadą jest więc siadanie w tempie, w jakim oddychamy. Ćwiczeniom podlegają więc proste ruchy – ruchy składowe, a nie taktyki całych czynności. Każdy ruch ma znaczenie, gdyż wszelkie ruchy nieistotne podlegają eliminacji. Ruch i jego intencja powinny tworzyć homogeniczną całość – wtedy ruch i emocja, którą odczuwamy jest pełna. Wykonywanie cykliczne podstawowych ruchów ma za cel uświadomienie znaczenia każdego gestu i wzmocnienie konkretnych partii mięśniowych, zaś aspekt powtarzalności ma zahartować naszego ducha. Mogą to być takie czynności jak ustawianie obuwia w pokoju, zamykanie i otwieranie drzwi, rozkładanie krzesielek na których siedzimy – aby nie rozkładać ich gwałtownie. Zasadniczo przyjmuje się w Japonii, że trzaskanie drzwiami, czyli wykonywanie tej czynności w sposób zbyt akustyczny, jest nietaktowny i traktowany jako niegrzeczny (np. kłanianie się podczas powitań – synchronizacja ruchu

z oddechem). Należy mieć stale na uwadze warunki w jakich się znajdujemy i to, co czuje zarówno partner, ja i my sami, a także sposób w jaki manifestujemy nasze uczucia. Dla każdej sytuacji istnieje stosowne nasilenie ruchu i jego manifestacji i właśnie to cały czas badają członkowie rodziny Ogasawara – zgodność i stosowność ruchu do sytuacji, w ramach której chcą osiągnąć efekt. Japończycy niezwykle szanują przestrzeń wokół siebie i starają się tę przestrzeń utrzymać w stanie nietkniętym, gdy przestrzeń zostaje naruszona odczuwają dyskomfort – jest to podstawa nieporozumień między światem japońskim a zachodnim np. podczas spotkań kontrahentów, na skutek nie zachowania stosownego dystansu chociażby podczas powitania. Prelegent na końcu dodał, że odpowiednie przygotowanie do takiego spotkania może przyczynić się do długofalowej współpracy między Japończykiem a obcokrajowcem.

Efekty

Na wielu uniwersytetach jednym z głównych elementów dydaktycznych jest teraz nauczanie o kulturze azjatyckich krajów, ich prawie oraz tradycji. Znajomość tych zagadnień może przyczynić się do rozwoju praktycznie wszystkich gałęzi nauki, stąd też wizyta członków Rodu Ogasawara może przynieść wiele wymiernych rezultatów – zarówno dla studentów, biznesmenów jak i wszystkich zainteresowanych kulturą japońską, a tych na spotkaniach nie brakowało. Podczas wykładów i warsztatów można było dowiedzieć się jak kształtowały się zasady i obyczaje japońskiej etykiety na przestrzeni dziejów, a także poznać wpływ historycznych norm i zasad społecznych w Japonii w życiu codziennym, zrozumieć wpływ etykiety na tworzenie skutecznej komunikacji międzyludzkiej, sposobów na rozwój własnych umiejętności, pogłębić swoją wiedzę i zainspirować się na przyszłość.

Bibliografia

- Kaczmarek J., *Japońska rycina*, <http://www.kaczmarek.art.pl/tworczość/wiersze/japonska-rycina/> [dostęp: 28 października 2016].
- Ogasawara-ryū, www.ogawasara-ryu.gr.jp [dostęp: 28 października 2016].
- Ogasawara–ryū 2016, <http://umemi.pl/aktualności/ogawasara-2016> [dostęp: 28 października 2016].

Ogasawara-ryu in Vienna, Austria, June 16th – June 19th, 2016, <http://umemi.pl/wp-content/uploads/2016/04/Ogasawara-in-Vienna-Workshop-Schedule.pdf> [dostęp: 28 października 2016].

Reiho w zastosowaniach biznesowych – wykład i warsztat, <http://prawaorientu.prawo.uni.wroc.pl/reiho-w-zastosowaniach-biznesowych-wyklad-i-warsztat/> [dostęp: 28 października 2016].

Reiho w biznesie – wykład i warsztat, <http://uni.wroc.pl/wiadomo%C5%9Bci/reiho/reiho-w-biznesie-%E2%80%93-wyk%C5%82ad-i-warsztat> [dostęp: 28 października 2016].

Umemi – O Fundacji, <http://umemi.pl/o-nas> [dostęp: 28 października 2016].